

„Hadak útján”
A népvándorlások fiatal kutatóinak
XXVII. konferenciája

**„Hadak útján”
A népvándorláskor fiatal kutatóinak
XXVII. konferenciája**

27th Conference of Young Scholars
on the Migration Period

Debrecen, 2017. október 27-28.

Szerkesztette / edited by
Péter FORISEK – Ádám SZABÓ – János SZAKÁCS

Debreceni Egyetem
Debrecen, 2018

A kötet megjelenését támogatta:



Debreceni Egyetem

ISBN 978-963-490-071-9

A címlapon:

Részlet Aurelius Valens sírsztéljéről. Lh. Dunapentele (Intercisa), Hauser szőlő, másodlagosan egy későcsászárszárkori kőládasírba beépítve. Ltsz. MNM RR 113.1908.6. Foto: Ortolf Harl 2006 (UbiEratLupa 3095)
Magyar Nemzeti Múzeum
Lapidarium Nr. 192
(Fotó: O. Harl 2007)

© Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék

© Forisek Péter, Szabó Ádám, Szakács János
© szerzők

Technikai szerkesztő: Szakács János
Nyomda: Kapitális Nyomda
<https://www.kapitalis.hu>

Tartalomjegyzék

Szabó Ádám – Forisek Péter: Előszó	7
B. Szabó János: Az utolsó nagy eurázsiai népvándorlás és a 17. századi Európa	9
Balogh Bodor Tekla: A Kárpát-medence 10. századi halotti szemfedő-leletei.....	18
Bognár Katalin Boglárka – Anita Rapan-Papesá: Gelbe Keramik im Stadtmuseum Vinkovci	32
Csuthy András: Újabb apró lószerszámveret a Morva mentéről.....	58
Fábián Boglárka: Erdély jogtörténete (Szerk. Veress Emőd) Forum Iuris, Kolozsvár, 2018. 592 oldal. Ismertető az ókori fejezetekről.....	66
Forisek Péter: Adatok a Kr. u. 1-2. századi kaukázusi római katonai jelenléthez	68
Kápolnás Olivér: Véres áldozat a háború isteneinek.....	77
Kovács Péter: Pannonia története Kr. u. 374-378 között.....	85
Ottományi Katalin: késő római kerámia a visegrad–gizellamajori erőd északnyugati saroktoronyából	128
Polónyi Emese: Veretes lábbelik a 10. századi kárpát-medencében	153
Prohászka Péter: VII. Kónstantin és II. Rómanos solidusa Marosújvárról /Ocna Mureș, Románia.....	168
Rózsa Zoltán: Miért nincsen szobra III. Bélának Orosházán? Egy különleges Árpád-kori település emlékei 4.	179
Sudár Balázs: A Kárpátok keleti hágói	195
Szalontai Csaba: Vándorlás, utazás, útvonaltervezés és tájékozódás. GPS nélkül	210
Szigeti Judit: Két különleges viseleti forma Csepel-Szabadkikötő 10-11. századi temetőiben	231
Tóth Gábor A. – Tóth Dorina Anna: Embertani adatközlés: avar és kelta sírok Kisgyarmat (Sikenička) lelőhelyen	257
Tóth Zoltán: Migráció és kontinuitás a késő avar kori áldozati állatok alapján.....	266
Trembeczki Júlia: Éles vágás – új késtípus a szarmata Barbarikum leletanyagában.....	283
Véninger Péter: 10. századi fazekak készítése	293
Rezümék	312
Szerzők elérhetőségei.....	322

Előszó

A Hadak Útján a szellemben és korban Fialat Népvándorlás-koros Kutatók évente megrendezett vándorkonferenciája, amely a kárpát-medencei népmozgásokkal foglalkozik alapvetően. A konferencia 26 éve folyamatosan működik, 2017-ben 27. alkalommal került megrendezésre, első alkalommal Debrecenben-

A három napos rendezvényen a kora-népvándorlás korától a magyar középkorig terjedő évezrednyi időre vonatkozó előadások hangzottak el, ezek egy részéből készült a tanulmánykötet. A tanulmányok terepi és elméleti kutatási eredményeket foglalnak össze, az előadók kiemelkedő új régészeti leletanyagokat mutatnak be, új szemlélettel tárgyalják a korábbi ismereteket és mindezt történelmi összefüggésekben értékelik. Keretei között az interdiszciplináris illetve hagyományőrző szemléletű írások is teret nyernek. Minden konferencia gazdagítja a letelepedett és a vándorló népek közötti hol békés, hol háborús kapcsolatrendszerre vonatkozó ismereteket.

A debreceni konferencia fő témája a népek, népcsoportok útra kelését kiváltó okok és a befogadás illetve megtelepedés vagy elutasítás gyakorlata volt, amelyet mind régészeti, mind történelmi szempontból meg lehet ragadni a szarmata népek letelepedésétől a tatárjárásig terjedő időszakból, pozitív és negatív példák tömegével, a statikus államok és a mobil csoportok különböző interakciói által. A régészeti leletek által megragadható történelmi tanulságok többnyire általános érvényűek, amelyre jól rávilágít az ezredéves idő egyes népmozgási mechanizmusainak és ezek fogadásának koronkénti ismétlődése illetve sajátos kezelési módszertana.

A konferenciát a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke és a debreceni Déri Múzeum szervezte a Magyar Nemzeti Múzeum szakmai koordinációjával.

Szabó Ádám – Forisek Péter

B. Szabó János

AZ UTOLSÓ NAGY EURÁZSIAI NÉPVÁNDORLÁS ÉS A 17. SZÁZADI EURÓPA

1634: a „szarmaták” győzelme a „harmadik Róma” felett

A 17. század elejére a lengyel-litván államszövetség, a Rzeczpospolita vált Kelet-Európa vezető hatalmává. A magát ókori szarmata ősöktől származtató lengyel és litván nemesség közel egymillió négyzetkilométer kiterjedésű állama hatalmának növekedése azonban majd az összes szomszéd hatalom érdekeit súlyosan sértette.¹ Így amikor 1632-ben meghalt a nemesi köztársaságot nagyhatalmi zenitjére juttató III. Vasa Zsigmond király, nyomban kezdetét vette a következő háború Moszkvával, s a lengyelek összes többi ellensége is éberren figyelte ennek fejleményeit. 1634 elején azonban a bekerített orosz főszereg Szmolenszk alatt megadta magát a lengyel-litván államszövetség új uralkodójának, IV. Ulászlónak.² Addigra a tatár támadások hírére számos katona dezertált már az orosz táborból, hogy a földje, családja védelmére siessen haza, így a moszkvai kormányzat a szmolenszki kudarc után ez év tavaszán Poljanovkában már megbékélt a Rzeczpospolitával,³ s erőforrásait inkább a déli határ védelmére koncentrált. Az oroszok a megkötött „örökbékében” egyelőre kénytelenek voltak beletörődni az 1618-ban elveszített határvidéki területeik feletti idegen uralomba, sőt még, 20000 aranyrubel hadi kárpótlást is fizettek, IV. Ulászló viszont lemondott 1610-ben szerzett cári címéről és a visszaadta a cári jelvényeket is.⁴

Az orosz kudarc elvette az időközben felvonuló oszmán had élére álló szultán kedvét is a lengyelek megtámadásától, így az addig sokasodó fegyveres incidenseket nem háború, hanem a békebontásért felelőssé tett határvidéki pasa, Abaza Mehmed kivégzése és az oszmán-lengyel béke megújítása követte Konstantinápolyban.⁵ Az utolsó svéd-lengyel háború végén, 1629-ben megkötött hatéves altmarki fegyverszünet lejáratá után így a németországi háborúba nyakig belebonyolódott svédeknek – akiket az oroszok korábban hiába kapacitáltak a közös lengyel-ellenes szövetségbe⁶ – immár egyedül kellett volna szembenézni 1635-ben a győztes lengyel haderővel. A harmincéves háborúban a svédek oldalán álló szövetséges hatalmak (Hollandia, Franciaország) nyomására így IV. Ulászló lényegében harc nélkül visszaszerezte mindazon porosz kereskedelmi jogokat és bevételeket, amit még apja veszített el az 1620-as években az unokatestvére, Gusztáv Adolf svéd király ellen vívott sikertelen háborúban.⁷

De vajon miféle támadás érte a steppéről a térség egyik legjelentősebb hatalmát, Moszkvát, amely képes volt ilyen módon átrendezni az erőviszonyokat egész Kelet-Európában? S felmerül-e egyáltalán a népvándorlaskor kutatóiban, hogy a késő-

¹ Davies 2006, 338–360.; Szokolay 2006, 74–75.

² Davies 2007, 73–75.

³ Jasienica 1982, 370–373.

⁴ Szvák 2009, 135–141.

⁵ Kolodziejczyk 2000, 137–139.

⁶ Porshnev, 1995.; IV. Ulászló viszont épp az oroszokat akarta rávenni – akár erőszakkal is – egy svéd-ellenes szövetségre 1634-ben

⁷ Roberts 1991.

antikvitás vagy a kora-középkor egyes jelenségeihez hasonló történések megismétlődhetnek akár a kora-újkorai Európa történetében is?

Moszkva, a „harmadik Róma” – és az ő steppei „germánjai”.

A 15. században a kelet-európai térség nagyhatalma, az Arany Horda számos utódállamra esett szét⁸ – az ily módon kialakult sajátos „tatár nemzetközösség”⁹ nyugati felének újjá egyesítését a horda egykori jobb szárnyának két legerősebb hatalma, a Krími Kánság és a Moszkvai Nagyfejedelemség próbálkozott. Miután közös erővel leszámoltak az Arany Horda központi, steppei területeit uraló Nagy Hordával, egymással is harcba szálltak a főhatalomért.¹⁰

E hatalmi versengésben az 1500-as évek első évtizedeiben még a Krími Kánság tűnt esélyesebbnek: sikerült kiterjesztenie befolyását a Nagy Horda gazdátlanul maradt népeire. I. Mehmed Girej krími kán (1515–1523) 1521-ben elérte, hogy a krími Girej-dinasztiából származó családtag kerüljön a Kazáni Kánság trónjára. Ezután a korábban az Arany Hordának fizetett adó további megfizetésére kényszerítette a moszkvai nagyfejedelmet. Ezután azonban a Volga és az Emba között élő nogájok támogatásával már egyre inkább Moszkva került nyerő helyzetbe: 1552-ban Kazánt, majd 1554–1556-ban Asztrahánt is sikerült megszerezniük, amiben a Nogáj Horda vezetői aktívan támogatták őket.¹¹ Az oroszokkal folytatott jövedelmező lókereskedelem miatt ugyanis a nogájoknak elemi érdekük volt, hogy hozzáférjenek az oroszok által ellenőrzött piacokhoz, s mivel legközelebbi ellenségeiket, az asztraháni kánokat a krímiek már el tudták látni a steppén számukra elérhetetlen lőfegyverekkel, ők is rá voltak szorulva a fejlettebb orosz haditechnikára.¹² Természetesen a moszkvai nagyfejedelem által fizetett éves juttatás (*zsalovanye*) és az általuk „megcsapolt” asztraháni vámbevételek is tetemesen megnövelték a nogáj előkelők (*bijek* és *mirzák*) együttműködési hajlandóságát az oroszokkal – legalábbis addig, amíg Moszkvának érdekében állt a nogájokkal ellensúlyozni a krími ambíciókat Kazánban és Asztrahánban, vagy amikor a nogáj lovasságra szükség volt Asztrahán védelmében, illetve nyugaton, IV. Iván livóniai háborúiban.¹³ Ha azonban nyugaton béke honolt, vagy a cári kincstár kiürült, s az éves járadékok elmaradtak, netán a nogáj bijek és mirzák azt érzékelték, hogy Oroszországot belső problémák gyengítik, akkor a szerződések és eskük dacára nem haboztak kapcsolatba lépni a cárok ellenségeivel, sőt akár orosz területeket is felpredálni a krími kánok hadaihoz csapódva. A Nogáj Horda hatalmát megalapozó Edigebij leszármazottai, a mirzák ugyanis teljes autonómiát élveztek az általuk irányított néprészek felett. Ha akartak, minden további nélkül saját diplomáciai kapcsolatot

⁸ Kazáni Kánság (1438), Krími Kánság (1442), Kaszimovi Kánság (1452 [?]), Kazah kánság (1465), Szibériai Kánság (1481[?]), Buhari Kánság (1500), Asztraháni Kánság (1502), vö. Vásáry 1986. 149–154; Ivanics 2017, 31–36.

⁹ A Dimitri Obolensky által megalkotott „bizánci nemzetközösség” fogalmának mintájára.

¹⁰ Vásáry 2012.

¹¹ Szvák 1996, 131–134.; Trepavlov 2016, 246–253.

¹² Khodarkovsky 2002, 103.; Ivanics 2004, 160.; Trepavlov 2000, 466.

¹³ Martin 2002, 376–377.

létesíthetett magával a cárral is, s még háborús helyzetben sem feltétlenül engedelmessé vált a – nogáj elitet tömörítő gyűlés, a *körönüs* által megválasztott – szövetségi vezető, a báj akaratának.¹⁴

A politikai szervezet e gyöngesége különösen szembeűnővé vált az 1550-es években, amikor a nogájokat akkoriban irányító három oroszbarát szövetségi vezető között páratlanul pusztító belviszály ütötte fel a fejét. Az ekkor kirobbanó belháború, valamint az 1556–1557-es kemény telet követő súlyos éhínség következtében a nogáj népesség szétvándorolt szinte a szélrözsa minden irányába. Keletre, a kazahok közé épp úgy jutott belőlük, mint nyugatra, a krími kánok területére. Ezek az események végül elvezettek a nogájok tartós kettészakadásához: a jobbszárny vezére, az addig oroszpartú Gazi bin Urak nureddin, aki helyett Iszmail báj a korábbi ígéret dacára a saját fiát tette meg örökösének, 1557-ben népével együtt átköltözött a Volgán. Ott ezután az ősi ellenség, a Krími Kánság fennhatóságát elismerve, létrehozta a Dontól délre, a kubáni steppén a saját Kis Nogáj Hordáját, amely ezek után egyrészt hathatós segítséget nyújtott a krímieknek az oroszok elleni harcokban, másrészt évtizedes testvérháborúba bonyolódott a Moszkva pártján maradó Nagy Nogáj Hordával.¹⁵

A rendszeresen ismétlődő nogáj belviszályok az idő előrehaladtával egyre nagyobb teret nyitottak a cároknak, hogy mind hathatósabban kontrollálják és manipulálják a nogájok belügyeit. Azokban az időszakokban, amikor Moszkvának nem volt épp szüksége a nogájokaktív támogatására, igyekeztek is minél inkább gyöngíteni, megosztani a veszedelmesen erős délkeleti szomszédot. Mindehhez maguk a nogájok szolgáltatták a (fiktív) jogalapot azzal, hogy Dzsingisz kán egyenesági leszármazottjaként – azaz a nogájok természetes uraként¹⁶ – ismerték el IV. Iván cárt. A nyugat felé – a pravoszláv egyházi ideológiának megfelelően – Róma és Bizánc örököseként fellépő moszkvai cárok, keleten inkább az Arany Horda örököseiként mutatkoztak: ahogyan azt Michael Khodarkovsky nagyon találóan megfogalmazta „Moszkva volt a harmadik Róma, az új Jeruzsálem és az új Szaraj, *mind egyidőben.*”¹⁷

Így 1600-ban felújították az Arany Hordából ismert egykori fejedelmi kinevezési procedúrát is, csak ebben az esetben nem az orosz fejedelem zárandokolt el a tatár kán székhelyére, Szarajba, hogy ott átvegye a kinevező-megerősítő okiratot (mong. *jarluq*), hanem a nogáj *körönüs* által megválasztott Isterek *mirzának* kellett Asztrahánba mennie, hogy a cár ott székelő képviselője megerősítse őt méltóságában a vörös pecsétes kinevező irat átadásával.¹⁸

Az orosz cárok ekkorra azonban nem csak szimbolikusan, de ténylegesen is egyesítették a volgai észak–déli kereskedelmi útvonalat.¹⁹ Elsőként Asztrahánban építettek az oroszok új erősséget, majd a Volga átkelésre alkalmas pontjain emelt erődítésekkel (Szamara: 1586; Carcirin: 1589; Szaratov: 1590): mindezzel a nomádok partok közötti mozgását is egyre inkább ellenőrizni igyekeztek. Az orosz befolyást – hála Temrjuk kabard fejedelem behódolásnak (1557), valamint az 1561 és 1588 között a

¹⁴ Khodarkovsky 2002, 10–11.; Ivanics 2004.; Trepavlov 2000, 474–475.

¹⁵ Khodarkovsky 2002, 110–115.; Szvák 1996, 254–256.

¹⁶ Trepavlov 2016, 608.

¹⁷ Khodarkovsky 2002, 40.

¹⁸ Khodarkovsky 2002, 117–131.; Ivanics 2017, 72.; Trepavlov 2016, 348–350.

¹⁹ Szvák 1996, 134.

Szunza és Terek folyók mentén épített orosz erődítményeknek – a 16. század végére egészen a Kaukázus előteréig sikerült biztosítani.²⁰

A 17. század „hunjai” – az ojrátok nyugati vándorlása

Az ojrát mongolok törzsei a legkeletibb mongol utódállam, a Jüan-dinasztia birodalmának területéről érkeztek. Őseik a 12. század végén még az úgynevezett erdei népek közé tartoztak, s a szibériai erdőövezet déli részén, a Bajkál-tótól nyugatra, délnyugatra éltek. Hidehiro Okada szerint később a Dzsingisz által legyőzött najmanok és kereitek töredékei is beolvadtak ebbe a szövetségbe, amihez még egy keleti mongol csoport, a hosút is csatlakozott, így jött létre az ojrát törzsek konföderációja. A dörbet ojrát (négy ojrát) törzsszövetség első fénykora a mongolok kínai uralmának összeomlása (1368) után jött el, amikor vezetői a dzsingiszida bábkánok mellett a tényleges hatalom birtokosává váltak a mongol steppéken.²¹ A 16. század közepétől azonban fordult a kocka: a keleti és déli mongolok részuralkodói (kánjai) többször is súlyos vereséget mértek a nyugati mongolságra, s lépésről lépésre nyugat felé szorították az ojrát törzseket, akik bő fél évszázad alatt elhagyni kényszerültek a mai Mongólia nyugati felére eső szállásterületeiket. A Tien San és az Altáj hegység közé eső területekre húzódtak vissza egyes csoportjaik azonban a 17. századra már egészen az Ob és az Irtisz vidékéig hatoltak nyugatra Szibériában.²²

Az ojrátok előőrse, a torgut törzs ötezres csoportja 1604-ben érkezett a Felső-Irtisz vidékére Hó Örlök tajdzsi²³ vezetésével. 1607-ben küldték el első követeket az Irtisz-menti orosz helyőrséghez Tara-ba, hogy szövetségi ajánlatot tegyenek az oroszoknak az őket délről támadó kazahok és az ojrátokat keletről nyomorgató keleti mongolok ellenében.²⁴ Az ojrát követséget Tarából egyenesen Moszkvába irányították, ahol egyszerűen úgy vélték, hogy egy újabb távoli steppei nép jelentkezik a birodalomba való befogadás végett, s elő is készítették az önkéntes alávetésüket és adófizetésüket (*jaszaké*) kimondó dokumentumot – ám az ojrátok látva a cárok birodalmának akkori zilált állapotait, ezeket a feltételeket nem voltak hajlandók elfogadni.²⁵

Ettől kezdve állandósult az a kétarcú viszony, amely az ojrátok és az oroszok kapcsolatait jellemezte: hol tárgyaltak, hol ellenségként léptek fel egymással szemben. Kezdetben a Tara közelében fekvő sólelőhelyek feletti kontroll miatt bontakozott ki a küzdelem.²⁶ 1615-ben azután Hó Örlöktajdzsi 15.000 torgut és dörbet törzsbéli ojráttal kelt útra Tara mellől és Tyumeny és Tobolszk mellé helyezte át szállásait. 1617-ben az utolsó szibériai kán unokájának vezetésével – aki beházasodott Hó Örlöktajdzsi családjába – már az egykor a szibériai kánoknak adózó baskírokat támadták.²⁷ A gyengén

²⁰ Sashalmi 1995, 61–62., 66–67.; Bushkovitch 2004, 13–16.; Yasar 2016.

²¹ Okada 1987, 181–211.; 1449-ben még a kínai császárt is sikerült legyőzniük és fogásba ejteniük: Birtalan–Rákos 2002, 16–18.

²² Miyawaki 1993, 151–154.; Birtalan–Rákos 2002, 18–19.

²³ A cím kínai eredetű, a Jüan-dinasztia birodalmában vált az ojrát vezetők titulussá: Serruys 1997.

²⁴ Khodarkovsky 1992. 76–78.; Maksimov 2008. 6–43.

²⁵ Khodarkovsky 1992. 76–78.

²⁶ Chen 2012, 22–24.

²⁷ Khodarkovsky 2002, 78.

védett szibériai orosz támaszpontok komoly veszélybe kerültek: Moszkva újsütetű ázsiai birodalmát eddig még sosem érte keletről ilyen erejű támadás. Ezért az orosz kormányzat felszólította a határvidéki parancsnokokat, hogy ne provokálják az ojrátokat, valamint deklarálta, hogy megszakítja a kapcsolatokat a velük ellenséges hatalmakkal, s egyelőre letettek a hódolás és adófizetés követeléséről is.

A keleti mongolokkal vívott elkeseredett háborúban az 1620-as években azonban döntő fordulat állt be: sikerült végre megállítania a halha Solo Ubajsi vezette keleti mongolokat, ami jelentősen csökkentette az orosz cár felé az ojrátok behódolási hajlamait. Az oroszok több ojrát törzzsel is kapcsolatba léptek, de közülük csak Hó Örlök torgutjai és a hozzájuk csatlakozott kisebb dörvöt töredék – akiket ezután együttesen az Európában elterjedt nevükön kalmüköknek nevezünk – indult meg délnyugat felé.²⁸

A kalmükök első csoportja 1608-ban az Emba folyó vidékén, a nogájok keleti határainál bukkant fel. Az 1620-as években azután újabb kalmük csoportok keltek át a Jaik folyón, így az ott élő nogájok kénytelenek voltak egészen a Volgáig hátrálni előlük. Az asztraháni orosz helyőrségtől kapott erősítéssel azonban ekkor még sikerült meghátrálásra bírniuk a támadókat.²⁹ 1622-ben meghalt az oroszok által kinevezett Isterek bíj, s halálát egy újabb tartós belháború követte, ami lehetetlenné tette a szervezett ellenállást. Így a nogájok belső harcait kihasználva 1628-ban egy szakadár tajdzsi egy alig hatezer fős csoport élén ismét megfutamította az az Emba és a Jaik között élő nogájokat. Bár Hó Örlök tajdzsi szállásterülete ekkor még mindig Torgaj folyó környékén volt a Tobol és az Iszim között, legidősebb fia, Dajcsin már a Jaik felső folyásánál táborozott, így 1630–1631-ben ismét újabb támadások érték a nogájokat³⁰ 1632-re azonban a sorozatos kalmük támadások végképp megtörték a nogájok ellenállását: a nogájok közül sokan elmenekültek, mások viszont inkább a veszedelmes ellenséget választották, semmint továbbra is elviseljék az újabb pusztító kalmük portyákat.³¹ 1633-ban így Hó Örlök fiai már Asztrahán falai alatt álltak hadaikkal.

A várost azonban vagy 4500 sztrelec és állítólag 500 ágyú védte, így erős falai a kalmükök számára bevehetetlenek voltak, s az orosz helyőrség a környékbeli nogájokat is segítettek időlegesen felfegyverezni.³² Ám ezúttal hiába vonult fel az ellentámadásra induló nogájok oldalán maga az orosz helyőrség különítménye is, a kalmükök a Volga és Jaik folyó között, az Uzeny folyónál bekerítették a szövetségesek hadát, és a béke feltételeként a nogájoknak be kellett hódolniuk a jövevényeknek. A nogájok zöme azonban 1635-ben inkább átkelt a Volgán és a krími kánok fennhatósága alá adta magát. Ezzel az oroszok által eddig kontrollált Nagy Nogáj Horda gyakorlatilag megszűnt létezni.³³ A nogájok azonban még az Azovi-tenger közelében sem érezhették magukat biztonságban, mert a kalmük portyázók 1636–1637 telén a Volgán túlról még Azov

²⁸ Birtalan–Rákos 2002, 23.; Szilágyi 2014.; Khodarkovsky1992, 80., 97., 89.

²⁹ Khodarkovsky 1992, 77.; Khodarkovsky 2002, 129.; Trepavlov, 2016, 370–372.

³⁰ Khodarkovsky 1992, 80.

³¹ Khodarkovsky1992, 80.

³² Olearius 1969, 139.

³³ Trepavlov 2016. 365–369., 372–373., 375–379., 405–411. Asztrahánban 1651-ben még sor került az utolsó oroszbarát nogáj bíj beiktatására: Ivanics 2017, 97.

környékére is eljutottak, így a nogájok tömegesen menekültek tovább nyugatra, a Donon túlra.³⁴

A következmények

Moszkva sokszorosan fizette meg az éveken át tartó orosz tétlenség árát délen és keleten. Az I. Alekszej Mihajlovics cár uralma alatt az 1634-ben kudarcra végződő szmolenszki háború miatt épp a kritikus időszakban nem jutott sem elég figyelem, sem több fegyver a délkeleti határokra, hiába adták egymásnak a kilincset a segélyért rimánkodó nogáj mirzák Asztrahányban.³⁵ A békekötés után pedig hiába kezdtek a korábbtól jóval délebbre egy új határvédelmi létesítményt – az úgynevezett belgorodi vonalat³⁶ – kiépíteni a déli határon, illetve hiába utasította a cár az asztrahányi vajdát, hogy ígérjen védelmet az elmenekült nogájoknak és csalogassa vissza őket a Volgához,³⁷ a nyugatra vonult néesség vezetői már nem hittek a hathatós orosz védelemben, és azt sem felejtették el, hogyan fosztották ki nem sokkal korábban cári patrónusuk tisztségviselői a kiszolgáltatott nogájokat.³⁸ A Don és Volga között összetorlódott menekülő nomádok pedig veszélyes gyúanyagként bizonyultak, a nyugatra menekülő nogájok tömegei veszélyt jelentettek még magára a Girej-dinasztia hatalmára is Krími Kánságban.

Mi sem jelzi jobban az egyre fokozódó válsághelyzetet, mint az, hogy a korszak kánjainak sokkal fontosabb volt a budzsáki nogájok élén álló Kantemir mirza³⁹ erejének letörése, mint az oszmán szultán parancsára Perzsiában hadakozni az 1635-36. évi hadjáratokon, amivel ki is váltották a szultán haragját. Ám IV. Murád hiába csapta el előbb Dzsánibek Girejt 1635-ben,⁴⁰ majd a helyére állított Inájet Girejtis 1637-ben, egyikőjük sem volt hajlandó az oszmánok oldalán hadba vonulni a perzsák ellen – mielőtt meg nem kísérelt végérvényesen leszámolni Kantemirrel. Az ekkor már évtizedekben mérhető hosszúságú krími belháború eredményeképpen pedig az egymást

³⁴ Khodarkovsky 1992, 81–82, 84.

³⁵ Davies 2007, 73–79.

³⁶ Duffy 1996, 207.

³⁷ Az 1634-35-ben Asztrahánynál járó német utazó, Adam Olearius szerint: „téli azonban [a nogájok] valamennyien Asztrahán körül kötnek ki, ott csoportokban letelepednek, mégpedig olyan távolságra egymástól, hogy szükség esetén egyik a másiknak segítségére lehessen. Ugyanis örök ellenségeik, a kalmükök, akik nemcsak a Szaratovtól egészen idáig terjedő területen elszórva élnek ... hanem a Jaik folyón túl is, gyakorta megtámadják és fosztogatják őket, amikor a befagyott folyón átkelhetnek. Az itteni tatárok az orosz fegyverraktárakból ilyenkor fegyvert és felszerelést kapnak, hogy keményebben szállhassanak szembe ellenségeikkel, s jobban megvédhessék magukat; nyáron mindent vissza kell szolgáltatniuk, és egyéb fegyvert sem tarthatnak maguknál.” (Olearius 1969, 139–140.) – épp úgy, ahogy a késő antikvitásban a bizánciak és a perzsák látták el arab szövetségeseiket drága és értékes védőfegyverekkel: Simon 1982, 167. 17. j., 175.

³⁸ A 4. században a hunok elől menekülő, kiszolgáltatott népséget ért „hivatali” atrocitások jelentősen hozzájárultak már a római birodalomba érkező gótok és „pártfogóik” a rómaiak viszonyának megromlásához is.

³⁹ Katkó 2015., Katkó 2016.

⁴⁰ Bennings–Boratav–Desaive–Lemerrier–Quelquejay 1978, 336.; Ivanics 2014, 99. 29. j.

váltó kánok igen kevésbé tudták az „országalkotó nemzetségeiket”⁴¹ az Oszmán Birodalom elvárt külpolitikai irányvonalához igazítani, akik – az újonnan érkező nogáj harcosokkal megerősödve – 1632–33-ban már a kán hadereje nélkül is képesek voltak 20 000-es seregekkel támadni a moszkvai állam déli határán álló városokat.

Így a szokásos diplomáciai csatornákon keresztül, oszmán segédlettel sem lehetett ténylegesen elejét venni a betöréseknek, sőt a két birodalom érintkezési zónáiban élő népesség egyre fokozódó harci kedve végül 1637-ben direkt konfliktusba is sodorta a két birodalmat, amikor a doni kozákok a cár engedélye nélkül lerohanták és meg is szállták Azov oszmán erősségét.⁴² Ugyanakkor a krímiek vezetésével északon ismét az Oka folyónál húzódó ősi védővonalig pusztították a cár birodalmát a krími tatár és nogáj harcosok, miközben az ojrátok az Asztrahántól Szamaráig terjedő folyószakaszon is át-át csaptak a Volgán.⁴³ Moszkva támadóból egyszerre megtámadott lett: a „harmadik Róma” ismét a steppei „barbárok” ostroma alatt állt ...⁴⁴

⁴¹ Ivanics 2017, 143.

⁴² Davies 2007. 76–78.

⁴³ Khodarkovsky 1992, 81–84.; Khodarkovsky 2002, 129–132.

⁴⁴ Ivanics Mária hívta fel a figyelmem egy korabeli kazányi forrásra, amely épp ebben az időszakban az orosz uralom alá került muszlimok „felszabadításának” lehetőségéről értekezik – melyet ezúton is köszönök neki.

Felhasznált irodalom

- Bennigsen–Boratav–Desaive–Lemercier-Quelquejay, 1978 = Bennigsen, A.–Boratav, P. N.–Desaive, D.–Lemercier-Quelquejay, Ch.: *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*. Paris, 1978.
- Birtalan–Rákos 2002 = Birtalan Á–Rákos A.: *Kalmükök – Egy európai mongol nép*. Budapest, 2002.
- Bushkovitch , 2004 = Bushkovitch , P.: Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian Boyar Elite, 1560–1700. *Cahiers du monde russe* 45. (2004) 9–30.
- Chen, 2012 = Chen, V.: *Sino-Russian Relations in the Seventeenth Century*. The Hague, 2012.
- Davies, 2006 = Davies, N.: *Lengyelország története*. Budapest, 2006.
- Davies, 2007 = Davies, B.: *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700*. London–New York, 2007.
- Duffy, 1996 = Duffy, C.: *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. London–New York, 1996.
- Okada 1987 = Okada, H.: Origins of the Dörben Oyirad. *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge* 7. (1987) 181–211.
- Ivanics 2004 = Ivanics M.: A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik lehetséges útja. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh L.–Keller L.. Budapest, 2004. 151–163.
- Ivanics 2014 = Ivanics M.: Krími tatár–iráni kapcsolatok a 16–17. században. *Keletkutatás*, 2014. ősz. 91–99.
- Ivanics 2017 = Ivanics M.: *Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa*. Budapest, 2017.
- Jasienica 1982 = Jasienica, P.: *Rzeczpospolita Obojga Narodów: Srebrny Wiek*. Warszawa, 1982.
- Katkó 2015 = Katkó G.: A budzsaki tatárok a lengyel–oszmán határvidéken. *Keletkutatás* (2015) tavasz 63–80.
- Katkó 2016 = Katkó G.: *Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán. Kantemirmirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629)*. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Budapest. 2016.
- Khodarkovsky, 1992 = Khodarkovsky, M.: *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771*. Ithaca, NY, 1992.
- Khodarkovsky, 2002 = Khodarkovsky M.: *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, 2002.
- Kolodziejczyk 2000 = Kolodziejczyk, D.: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century) An Annotated Edition of 'Abdnames and Other Documents*. Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Maksimov 2008 = Maksimov, K. N.: *Kalmykia in Russia's past and present national policies and administrative system*. Budapest–New York, 2008.

- Martin 2002 = Martin, J.: 'Tatars in the Muscovite Army during the Livonian War. In: *The military and society in Russia, 1450–1917*. Eds.: Lohr, E.–Poe, M. Leiden–Boston, 2002. 365–388.
- Miyawaki 1993 = Miyawaki, J.: The Birth of the Khong Tayiji Viceroyalty in the Mongol-Oyirad World. In: *Altaica Berolinensia. The Concept of Sovereignty in the Altaic World*. Eds. Kellner-Heinkele, Barbara. Wiesbaden, 1993. 149–155.
- Olearius 1969 = Olearius, A.: *Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*. Ford.: Balassa K., jegyzetek, bevezető: Engel P. Budapest, 1969.
- Porshnev 1995 = Porshnev, B. F.: *Muscovy and Sweden in the 'Thirty Years' War, 1630–1635*. Ed.: Dukes, P.; trans.: Pearce, B.. Cambridge, 1995.
- Roberts 1991 = Roberts, M.: Oxenstierna in Germany, 1633–1636. In: Roberts, M.: *From Oxenstiernato Charles XII: Four Studies*, Cambridge, 1991. 61–105.
- Sashalmi 1995 = Sashalmi E.: *Oroszország gazdasága a 15–18. században*. Pécs 1995.
- Serruys 1977 = Serruys, H.: The office of Tayisi in Mongolia in the fifteenth century. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 17. (1977) 353–381.
- Simon 1982 = Simon R.: A törzstől az államig. In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Szerk.: Tókei F. Budapest, 1982. 141–232.
- Szilágyi 2014 = Szilágyi Zs.: Az első lépések a Távols-Kelet felé. Az orosz–mongol kapcsolatfelvétel a 17. században. *Távols-keleti Tanulmányok* 8. (2014) 233–239.
- Szokolay 2006 = Szokolay K.: *Lengyelország története*. Budapest, 2006.
- Szvák 1996 = Szvák Gy.: *Iván, a félelmetes*. Budapest, 1996.
- Szvák 2009 = Szvák Gy.: *Oroszország zavaros időszeke*. Budapest, 2009.
- Trepavlov 2000 = Trepavlov, V.: The Mangyt Biy, as a Crowned Chief: Chiefdoms in the Nomadic History of late Mediaeval Western Eurasia. In: *Alternatives of Social Evolution*. Eds. = Kradin, N. –Korotayev, A. V. –Bondarenko, D. M. Vladivostok 2000.
- Trepavlov 2016 = Trepavlov, V. V.: *Istoriâ Nogajskoj Ordj*. Kazan, 2016.
- Vásáry 1986 = Vásáry I.: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986.
- Vásáry 2012 = Vásáry I.: The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s–1500s): A Fight for Primacy. In: *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*. Ed.: Klein, D.. Wiesbaden, 2012. 13–26.
- Yasar 2016 = Yasar, M.: The North Caucasus between the Ottoman Empire and the Tsardom of Muscovy: The Beginnings, 1552–1570. *Iran and the Caucasus* 2. (2016) 1. 105–125.